

МІСІЯ СОЦІОЛОГІЇ В ОСМИСЛЕННІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

THE MISSION OF SOCIOLOGY IN UNDERSTANDING OF RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

УДК 316-021.414:355.4(470:477)"2022/..."
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.51.4>

Кудринська Г.І.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Лапан Т.Д.

к.іст.н.,
доцент кафедри соціології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Химович О.С.

к.соціол.н.,
доцент кафедри соціології
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Соціальна реальність українського суспільства, яку формує російсько-українська війна, потребує наукового осмислення. Соціологія не може залишатися осторонь цього, адже одна з головних функцій соціолога – усвідомлювати ймовірні проблеми та дати їм наукове пояснення.

Війна, яка сьогодні ведеться в Україні, певною мірою розширює предметне поле для професійного аналізу у сучасній соціології. Серед предметних зацікавлень соціології виокремлюється низка аспектів, зокрема причини виникнення війни, її характер, умови розгортання та підтримки, досягнення миру, наслідки (безпосередні та віддалені) тощо. Одним із наслідків є ризик виникнення нової соціальної диференціації громадян України, критерієм якої є їхня поведінка під час війни. Актуалізується питання: «Де був і що робив під час війни?». Послугуючись наявним у науковому дискурсі розмежуванням українських громадян на чотири категорії (ті, хто воював у лавах ЗСУ, тощо; ті, котрі залишилися в Україні під час війни; ті, хто виїхав за кордон, біженці; ті, хто перебував на окупованій території), окреслюються певні драматичні наслідки, що продукує кожна з цих категорій.

Зазначається, що сучасна війна для українського суспільства зумовлює поточне переживання культурної та соціальної травми. Йдеться не про безпосередній травматичний досвід, а про колективну рефлексію суспільства з приводу такого досвіду. Акцентовано на необхідності формування в українському суспільстві нової філософії безпеки, що містить основні принципи зменшення ризиків для України, передусім зовнішніх небезпек.

Ці та низка інших аспектів, перелік яких можна було б продовжити, потребують зосередження дослідницького потенціалу українських соціологів.

Ключові слова: соціологія, війна, російсько-українська війна, мікро-, мезо-, макро- та мегарівень соціологічного аналізу, наслідки

війни, травма як соціальне та культурне явище, соціальна безпека.

The social reality of Ukrainian society, which is shaped by the Russian-Ukrainian war, needs a scientific understanding. Sociology cannot remain aloof from this because one of the main functions of a sociologist is to be aware of possible problems and give them a scientific explanation.

The war that is being waged in Ukraine today, to some extent, expands the subject field for professional analysis in modern sociology. Among the subject interests of sociology a number of aspects are singled out, including the causes of war, its nature, conditions of deployment and support, achievement of peace, consequences (immediate and distant), etc. One of the consequences is the risk of a new social differentiation of Ukrainian citizens, the criterion of which is their behavior during the war. The question: "Where were you and what did you do during the war?" is updated. Using the division of Ukrainian citizens into four categories available in the scientific discourse (those who fought in the ranks of the Armed Forces, etc.; those who remained in Ukraine during the war; those who went abroad, refugees; those who were in the occupied territory), certain dramatic consequences produced by each of these categories have been outlined.

It is noted that the modern war causes the current experience of cultural and social trauma for Ukrainian society. It is not about a direct traumatic experience, but about the collective reflection of society about such an experience. Emphasis is placed on the need to form a new security philosophy in Ukrainian society, which contains the main principles of reducing risks for Ukraine, primarily external dangers.

These and a number of other aspects, the list of which could be continued, require concentration of the research potential of Ukrainian sociologists.

Key words: sociology, war, Russian-Ukrainian war, micro-, meso-, macro- and mega-level of sociological analysis, consequences of war, trauma as a social and cultural phenomenon, social security.

Соціологія – наука, що пояснює особливості функціонування суспільства, фіксує його реальний стан. Соціальну реальність українського суспільства формує російсько-українська війна, що потребує ґрунтового опису, аналізу та пояснення.

Війна як соціальне явище така ж давня, як і саме людське суспільство, що з часом трансформується. Тому історично модифікуються причини, перебіг війни, змінюються її риси, простежуються нові тенденції бойових дій. Як слушно зауважує Н. Черниш, російсько-українська війна – війна якісно нового характеру. Війн такого типу у повоєнній Європі ще не було. Це війна з активним використанням нових технологій, високоточної зброї, безпілотних літальних апаратів, «старлінково-центричної» оборонної стратегії тощо [15, с. 20–21].

Сучасна російсько-українська війна – це новий цивілізаційний виклик, який потребує належного наукового опрацювання соціологів. Проте, як слушно зауважує С. Хобта [14, с. 126], наукова традиція соціологічного аналізу війни та її наслідків у вітчизняній соціології тільки починає формуватися. Зокрема, осмислення поліваріативності війни, її сутності та характеристик, соціально-політичного змісту тощо відображаються у працях таких вітчизняних науковців, як І. Рущенко (особливості російсько-української гібридної війни) [8], С. Хобта (історія дослідження війни, війна як об'єкт вивчення соціології) [14], М. Требін (теоретико-методологічні аспекти дослідження війни; збройна боротьба в Україні в контексті сучасних тенденцій у військовій справі) [11], Н. Черниш (соціологічне теорети-

зування проблематики російсько-української війни) [15], П. Токар (геополітичні реалії та внутрішня ситуація в Україні, спричинені російсько-українською війною) [10], Г. Кудринська, Т. Лапан, О. Химович (соціологічний дискурс мілітарної проблематики) [5] та ін.

Отже, постає питання: *що саме, який дослідницький вектор для соціолога є актуальним у контексті війни*. Одна з особливостей соціології як науки полягає у її дослідницькій стратегії: системності та комплексності. Зокрема, комплексний та системний аналіз російсько-української війни передбачає її розгляд крізь призму мікро-, мезо-, макро- та мегарівневого підходів.

Мегарівень стосується аналізу світового суспільства як єдиної глобальної мегасистеми, зокрема особливостей формування міжнародних відносин та існування наднаціональних феноменів. У цьому «ключі» для соціології актуальними є теоретичні та практичні аспекти аналізу таких питань, як види війн (гібридна, інформаційна); їхні фази та масштабність (короткотривала (бліцкриг)/довготривала); геополітичні настрої щодо питання миру та війни на світовій арені; воєнне насильство; правила ведення війни; роль міжнародних інституцій (включаючи НАТО та ЄС) у стримуванні та запобіганні воєнних загроз; воєнно-політичні виклики; міжнародна безпека за умов ядерної загрози; проблематика мілітаризації/демілітаризації світової спільноти; торгівля зброєю; міжнародний тероризм тощо.

Предметом дослідження на *макрорівні* соціологічного аналізу є загальні закономірності соціальних змін у суспільстві, процеси соціальної трансформації, соціального конфлікту та соціальної мобільності людей (наприклад, міграція). Зокрема, готовність/неготовність суспільства до ефективного функціонування в умовах війни, рівень довіри до державних інститутів (Президента, Збройних сил України, Нацгвардії, Служби безпеки України, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Національної поліції та ін.), інституціоналізація волонтерства, воєнна організація суспільства, громадська думка щодо воєнних кампаній, воєнна доктрина держави, вимушена міграція населення під час війни, питання біженців, внутрішньо переміщених осіб, фільтраційних таборів для цивільного населення тощо.

Мезорівень соціологічної проблематики формують воєнно-цивільні відносини між різними великими і середніми соціальними групами, що стосуються розбудови громадянського суспільства, захисту національного суверенітету, мовних питань, регіональних аспектів надання гуманітарної та медичної допомоги, волонтерської діяльності тощо.

Як відомо, *мікрорівень* соціологічного аналізу передбачає аналіз процесів безпосеред-

ньої міжособистісної взаємодії. Отже, на цьому рівні доречно фокусувати увагу дослідників на такій проблематиці, як активізм цивільного населення, добровольчі ініціативи та формування, взаємопідтримка та міжособистісні стосунки у ситуації щоденних викликів та загроз війни, ресурси для забезпечення життя цивільного населення під час війни, психологічні маркери війни, стресостійкість, власна безпека тощо.

Більшість аспектів вищезазначеної проблематики висвітлюються у дослідженнях, проведених в Україні низкою українських та зарубіжних соціологічних агенцій із початку повномасштабного вторгнення РФ, про це йдеться у попередній статті авторок [5, с. 55–57].

Як бачимо, соціологічна спільнота усвідомлює свою місію у суспільстві, зокрема необхідність адекватного осмислення деструктивної реальності російсько-української війни, її ретельний аналіз, й оперативно реагує на події, зумовлені російською агресією. Свідченням цьому є й колективна монографія «Українське суспільство в умовах війни. 2022», видана науковцями Інституту соціології НАН України. У цьому науковому доробку висвітлюються глобальні та локальні аспекти війни, трансформації інституціональної структури, зміни в настроях й очікуваннях громадян, їхніх ціннісних орієнтаціях, соціально-психологічному стані населення [12].

Вдалим дискусійним майданчиком був XIII Львівський соціологічний форум, який відбувся 5 квітня 2023 р., де обговорювалася низка аспектів, що стосуються творення нових соціальних порядків в умовах російсько-української війни (соціологічне теоретизування на тлі війни, дискурс нових порядків у контексті парадигми миру та війни, громадські та владні ініціативи, міграційна ситуація та нові соціальні практики, зумовлені глобалізаційними викликами).

Війна, яка сьогодні ведеться в Україні, певною мірою розширює предметне поле для професійного аналізу у сучасній соціології. Воно фокусується навколо причин виникнення війни, характеру (обмеженого чи тотального), умов її розгортання та підтримки, досягнення миру, наслідків (безпосередніх і віддалених) тощо. Доцільно зазначити, що наслідки війни не обмежуються лише хронологічними рамками її ведення чи безпосередніми підсумками. Під її наслідками «розуміється характер змін у розстановці соціально-економічних, політичних і духовних сил між державами і всередині них, що складається в результаті військових дій, понесених втрат та ступеня реалізації цілей сторін, що воювали» [11, с. 33]. Власне, у нашій науковій розвідці ми спробуємо окреслити місію соціології в осмисленні наслідків російсько-української війни.

Зрозуміло, що соціальна реальність занурює соціологічну спільноту у контекст війни. Разом із тим варто зауважити, що соціологія не лише передбачає фіксування реальних особливостей функціонування суспільства, але й осмислення його розвитку в перспективі. На цьому має зосередитися дослідницький потенціал українських соціологів, адже після завершення війни ми матимемо дещо інше суспільство – повоєнне, з низкою проблем, які потребують належного «соціального діагнозу» та подальшого дослідження (трагічні та моральні наслідки війни, вплив війни на економічне та політичне життя, настрої й очікування населення, механізм залучення мігрантів до відновлення країни та ін.).

Одна з головних функцій соціолога – усвідомлювати ймовірні проблеми та дати їм наукове пояснення. На основі аналізу низки реалізованих досліджень пропонуємо огляд ключових аспектів, що продукують суспільні виклики та потребуватимуть належної уваги вчених-соціологів. У цьому контексті доречними є міркування П. Токара щодо ризику виникнення нової соціальної диференціації громадян України, враховуючи їхню поведінку в реаліях сучасного українського суспільства: «де був і що робив під час війни» [10]. У цьому контексті науковець виокремлює чотири категорії осіб: 1) ті, хто воював у лавах ЗСУ, тощо; 2) ті, котрі залишалися в Україні під час війни; 3) ті, хто виїхав за кордон, біженці; 4) ті, хто перебував на окупованій території.

Кожна з цих категорій продукує певні драматичні наслідки. Стосовно першої, то для її представників війна – це героїзм, відповідальність за долю країни, взаємопідтримка, що викликає подив і захоплення світової спільноти, а з іншого – трагічність їхніх долі і родин. Адаптація до повоєнного мирного життя є тривалим процесом, який ускладнюють отримані фізичні каліцтва, втрати кінцівок, реабілітаційні можливості тощо. Реакція соціуму на ці проблеми теж потребує належного аналізу. Якщо представника чоловічої статі з певними фізичними особливостями суспільство сприйматиме як «справжнього чоловіка», котрий безпосередньо брав участь у бойових діях та є героєм, то стосовно жінок такої впевненості немає. Надто вкоріненим є стереотип щодо зовнішньої привабливості жінки. Як наслідок, самим жінкам буде важче пройти всі етапи фізичної й психологічної реабілітації та відчувати себе «повноцінними».

Вплив війни на тих осіб, які залишалися в Україні, теж потребує належної уваги соціологів. Зокрема, які чинники «запускали» механізм самоменеджменту, мобілізації особистісних ресурсів у ситуації, коли складно керуватися звичним алгоритмом повсякденних дій. Війна призвела до втрати роботи третини працездатного населення, особливо складна ситуація для переселенців і мешканців зон бойових дій: половина з них втратили свою роботу. Навіть ті, хто мав змогу продовжити працювати під час війни, зазнали зменшення заробітної плати [4].

Грунтовного аналізу соціологів потребує вплив війни на міграцію українців, її соціально-економічні й політичні наслідки, кількісні та структурні характеристики населення сучасної України. Загалом проблема міграції для України не нова, але, якщо її поєднати з міграцією, що відбувається внаслідок повномасштабної російської агресії, то це матиме суттєві негативні наслідки для функціонування українського суспільства. Як свідчать дані прикордонної агенції ЄС Frontex, через війну в країні ЄС виїхали 5,3 млн українців. Доцільно зазначити, що частина їх через певний час повернулася. Як слушно зауважує Е. Лібанова (директорка Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи Національної академії наук України), наразі достеменно невідомо скільки людей виїхало за межі нашої країни, але за час повномасштабного вторгнення росії в країнах ЄС притулок знайшли близько 4,9 млн українців [7].

Сьогодні виїзд українців не є значною проблемою для економіки, але ця ситуація матиме негативне відлуння в майбутньому, адже навряд чи відбудеться масове повернення українців-біженців із-за кордону. Чим більше часу триватимуть воєнні дії, тим актуальнішою є загроза, що мільйони біженців – переважно матері з дітьми – залишаться у Європі. Така ситуація детермінована низкою чинників: «утікачі» звикають до наявного способу життя в країнах перебування, вивчають мову, працевлаштовуються; діти відвідують дошкільні заклади та школи, отримують перспективи європейської освіти. Як зазначає Е. Лібанова, сучасні вимушені мігранти – дещо інша категорія осіб, аніж ті, хто в попередні роки їздив у країни ЄС на заробітки. Мігрували найбільш активні, підприємливі, забезпечені та цілеспрямовані жінки, а не ті, хто звик жити за спиною чоловіка. Жінка, яка сама ніколи не приймала рішень, навряд чи поїде без підтримки чоловіка з дітьми за кордон. Ще одна хвиля еміграції простежуватиметься після завершення війни, до жінок із дітьми поїдуть їхні чоловіки. Тобто возз'єднання родин може відбуватися як в Україні, так і за її межами. Варто виокремити й інший аспект. Йдеться про те, що країни-рецепієнти (Польща, Німеччина й інші країни ЄС), що потерпають від старіння населення та скорочення чисельності робочої сили, якщо не в абсолютному, то у відносному вимірі зацікавлені зберегти українських «утікачок від війни», а також їхніх чоловіків (зберегти у себе цю робочу силу, адже це в основному молоді

люди віком 30–40 років) [7]. Згідно з прогнозами експертів, за кордоном можуть залишитися від 40% до 60% вимушених мігрантів (з плином часу схильність мігрантів до повернення поступово знижується). За оцінками Міністерства економіки протягом наступних десяти років Україні доведеться додатково залучити на ринок праці 4,5 млн працівників. [2]. Отже, формування належної державної політики повернення вимушених мігрантів має стати невід’ємною складовою частиною повного відновлення України.

Не менш актуальними й такими, що потребують дослідницької уваги соціології, є низка проблемних моментів, з якими стикаються українські біженці у країнах Європейського Союзу, зокрема адаптаційний потенціал, особливості інтеграції, можливості працевлаштування, правовий захист, ставлення населення країн-реципієнтів до біженців і т.ін.

Демографічна ситуація теж є суттєвим викликом. В Україні ще до війни простежувався досить високий рівень смертності чоловіків працездатного віку. Зараз ця тенденція посилюється (багато військових загинуло під час бойових дій (така ситуація спостерігатиметься й надалі, допоки не закінчиться війна), гине від обстрілів і цивільне населення). Суттєво знизилася народжуваність. Запобіжним клапаном цієї ситуації слугуватиме стратегія демографічного відродження, що не зводиться лише до демографічної політики, а передбачає належну реалізацію комплексу політик (житлової, ринку праці, розселення, компенсації втраченого майна), а також систему підтримки людей старшого віку, створення належної інфраструктури для сімей із дітьми [6].

Грунтового аналізу потребує і досвід життя в умовах екзистенційної небезпеки, адаптаційні практики самозахисту, процеси інтеграції населення тимчасово окупованих територій.

Сучасна війна для українського суспільства також зумовлює поточне переживання культурної та соціально-психологічної травми. Поняттям травми здебільшого послуговуються психологи, коли йдеться про психологічні наслідки перебування у складних умовах, спровокованих війною (люди, які перебувають під обстрілами, в окупації: втрачають близьких, майно; які змушені «кудись» їхати, не усвідомлюючи, яким буде їхнє майбутнє). З точки зору соціології акцент ставиться не на індивідуальний травматичний досвід, а на травму як соціальне та культурне явище. Осмислюючи наслідки поточної війни, доречно звернутися до поняття культурної травми (Дж. Александер), що передбачає не аналіз набуття безпосереднього травматичного досвіду, а колективну рефлексію суспільства з приводу такого досвіду. З огляду на це культурна травма – процес конструювання специфічного погляду

на те, що відбувається. Усвідомлення культурної травми передбачає колективний пошук відповіді на низку запитань: хто є жертвою, а хто злочинцем; яким є зв’язок жертви та злочинця з «широкою аудиторією»; яким має бути наше ставлення до того, що відбувається. На перший погляд, відповіді на ці запитання очевидні, але тут, як слушно зауважує А. Дейнека, є широке поле для дискусій: чи жертвою є цивільне населення (люди, котрі безпосередньо потерпають від російських обстрілів), чи в ролі жертви є все українське суспільство; чи агресор прагне знищити нашу країну, чи зазіхає на цінності всього цивілізованого світу; хто є ініціатором російської агресії: путін чи політична верхівка РФ; чи є співучасником цієї агресії все російське суспільство. Але відповіді на ці питання варто давати дуже обережно й обґрунтовано. Це слугуватиме для нас підґрунтям того, як ми позиціонуватимемо себе у найближчому майбутньому; як ми вибудовуватимемо стосунки, транскордонне співжиття з усіма нашими сусідами. Наразі ці питання залишаються відкритими, але «дослідження процесів формування культурної травми говорить, що згодом простір для інтерпретації звукується. Формується новий специфічний панівний наратив, де одні точки зору починають домінувати, а інші починають вважатися маргінальними» [1].

Невід’ємною властивістю будь-якої соціальної системи є безпека, яку можна зміцнювати або послаблювати, в яку можна інвестувати. Ми поділяємо думку І. Руценка, що «українському суспільству конче потрібна нова філософія безпеки. «Нова» тут вживається у тому сенсі, що це є новим завданням для поствоєнного часу. Безпекова філософія має містити основні принципи зменшення ризиків (для України це передусім зовнішні небезпеки), а також варто знайти відповіді на фундаментальні екзистенційні питання. Наприклад, що мусимо робити з колабораціоністами, проросійськими елементами» [9, с. 27]. У цьому ключі теж можна шукати та формулювати поточні завдання для української соціології, зокрема дослідження безпекових інституцій, сутність поняття яких потребує належного теоретизування.

На сьогодні нами не знайдено комплексного дослідження, що стосується проблематики безпеки. Натомість окремі її аспекти вивчалися Українським інститутом майбутнього в рамках онлайн-дослідження «Емоційно-психологічний стан українців» [3], проведеного на початку 2023 року. Відчуття безпеки, безперечно, має суттєвий вплив на емоційно-психологічний стан, тому респондентам пропонувалося оцінити, наскільки безпечно вони почуваються в тих чи інших місцях. Як свідчать результати цього дослідження, найбільш безпечним місцем перебування для більшості опитаних є власна домівка. Зокрема, 25% респондентів

зазначили, що відчувають себе у повній безпеці, перебуваючи вдома, а 47% – у частковій безпеці. Перебування вдома як часткову безпеку сприймають 20% респондентів, а 5% опитаних – як повну безпеку. Варто зазначити, що така ситуація більше притаманна мешканцям західних та центральних регіонів України. Для респондентів з Півдня та Сходу країни дім не є тим місцем, в якому вони почуваються у повній/частковій безпеці.

Досить високий показник відчуття безпеки у громадських місцях, на вулиці, в транспорті, якщо поруч знаходяться військові (14% респондентів почуваються у повній безпеці, 44% – у частковій безпеці, 27% – у частковій небезпеці, 10% – у повній небезпеці). Перебуваючи на вулиці, в повній безпеці почуваються лише 7% респондентів, 49% – у частковій безпеці, 32% – у частковій небезпеці, 9% – у повній небезпеці. У громадських закладах/установах у повній безпеці почуваються 8% респондентів, 45% – у частковій безпеці, 32% – у частковій небезпеці, 10% – у повній небезпеці. Емпіричні дослідження у цьому векторі сприятимуть приращенню соціологічного знання щодо висвітлення проблематики безпеки.

Кожного свідомого громадянина України сьогодні цікавить, як складатиметься ситуація найближчим часом, чого очікувати в перспективі. Загалом час покаже, як будуть розвиватися події на фронті, як швидко нам вдасться досягнути довгоочікуваної перемоги. Перебіг війни – процес доволі динамічний, який залежить від характеру зброї, політичних цілей суб'єктів збройної боротьби та низки інших чинників. Часто виникають ситуації, які варто сприймати як певний компроміс із реальністю.

Загалом, результати дослідження, проведеного соціологічною групою «Рейтинг» з 6 по 11 червня 2023 р. на тему «Формула стійкості України: основні складники під час війни та у поствоєнний період» [13], демонструють позитивний посил. Абсолютна більшість опитаних (82%) вважають Україну успішною державою, і лише 16% респондентів становлять ті, хто має діаметрально протилежну думку. Основною ознакою успішної держави є сильна армія, і це зазначили 56% респондентів. Третина опитаних вважають такими ознаками розвинутої економіки, верховенство права та згуртованість суспільства; за соціальний захист громадян та міжнародний авторитет країни висловилися по 19% (за кожну ознаку). Дещо нижчим є відсоток тих, вважає основними ознаками успішної держави сучасну науку та технології, політичну стабільність та міцні демократичні інституції (14–16%), національну ідею (11%).

Половина опитаних позитивно оцінюють взаємодію між мешканцями свого міста/села та місцевою владою з метою вирішення важли-

вих питань громади натеper та до повномасштабного вторгнення росії. Трохи меншим є відсоток тих, хто має протилежну думку (близько 40%). У майбутньому ефективною такою взаємодією вбачають 65%. І лише 13% не вірять в її ефективність.

Вирішення господарських, комунальних проблем та допомога армії – пріоритетні завдання місцевої влади, про це зазначили близько третини опитаних. Відбудову пошкодженої інфраструктури як пріоритетне завдання для місцевої влади розцінює 25% опитаних, облаштування бомбосховищ, укриттів – 21%, допомогу біженцям, внутрішньо переміщеним особам (ВПО) – 18%, сприяння малому та середньому бізнесу – 17%, покращення умов для дошкільної та середньої освіти – 14%, соціальний захист населення – 12%, прозорість роботи влади – 11%.

З огляду на вищевикладене доцільно зазначити, що соціальна реальність не лише занурює соціологів у контекст війни, а й дає неоціненну можливість ґрунтовного аналізу різних аспектів зазначеної проблематики і мілітарної зокрема. Ми мусимо розуміти, що в перспективі відмежувати мирне життя від мілітарної частини ми навряд чи зможемо. Їх треба інтегрувати, оскільки мирне життя функціонуватиме належним чином виключно завдяки мілітарному складнику.

Ці та низка інших аспектів, перелік яких можна було б продовжувати, перебувають у колі наукових зацікавлень українських соціологів, які намагаються доносити результати своїх наукових розвідок до громадськості. Від особливостей репрезентації реальності у свідомості суспільства залежатиме те, на яких засадах функціонуватиме українське суспільство в майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дейнека А. Як соціологія пояснює соціальні травми? Які соціальні травми у суспільстві під час/після війни? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=oJ1D2VIGpe8>.
2. Експерти обговорили потребу збереження людського капіталу задля відновлення України після перемоги. URL: <https://uspp.ua/news/ostanni-novyny/2019/depopuliatsiia-nemynucha-eksperty-obhovoryly-potrebu-zberezheniia-liudskoho-kapitalu-zadlia-vidnovlennia-ukrainy-pisliaperemohy?fbclid=IwAR1yKPkBFHb-nwbnaBbiv9zoYtOGcvPJC63XKGKKuHP8Exh8IK8mRYgpQwg>.
3. Емоційно-психологічний стан українців. 22.02.2023. Український інститут майбутнього. URL: <https://uifuture.org/publications/emocijno-psychologichnyj-stan-ukrayincziv%E5%BF%BC/>.
4. Комплексне дослідження: як війна змінила мене та країну. Підсумки року. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/kompleksne_dosl_dzhennya_yak_v_yna_zm_nila_mene_ta_kra_nu_p_dsumki_roku.html.

5. Кудринська А.І., Лапан Т.Д., Химович О.С. Мілітарна проблематика: соціологічний дискурс. *ГРАНІ*. 2022. Т. 25. № 5. С. 53–61.
6. Лібанова Е. Драматична смертність і еміграція найрозумніших: демографічні ризики для України через війну. URL: <https://www.rfi.fr/uk/ukraina/20230626-драматична-смертність-і-еміграція-найрозумніших-демографічні-ризики-для-україни-через-війну>.
7. Лібанова Е. Населення України близько 31 млн осіб, ще майже 5 млн отримали захист у країнах ЄС. URL: <http://www.polukr.net/uk/blog/2023/06/naselenia-ukraini-blisko-31-mln-osib>.
8. Рущенко І.П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога : монографія. Харків : ФОП Павленко О.Г., 2015. 268 с.
9. Рущенко І.П. Нові орієнтири української соціології. *Творення нових соціальних порядків в умовах війни* : збірник матеріалів XIII Львівського соціологічного форуму (5 квітня 2023 р., м. Львів). Львів : ЛНУ імені Івана Франка. 2023. С. 26–30.
10. Токар П. Соціологія війни: дослідження та оцінки. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2022. № 2 (29). URL: <http://geopolitics-of-ukraine.uzhnu.edu.ua/issue/view/16268>.
11. Требін М.П. Соціологія війни: український контекст. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2015. № 1148. С. 30–34.
12. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. ; за ред. Є. Головахи та С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
13. Формула стійкості України: основні складники під час війни та у поствоєнний період (6–11 червня 2023). 27.07.2023. *Рейтинг*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraine_s_resilience_formula_the_essential_components_during_war_and_post-war_6_11_june_2023.html.
14. Хобта С.В. Соціологія війни як завдання української соціології. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2016. № 5(302). С. 126–150.
15. Черниш Н.Й. Особливості розвитку української соціології в умовах російсько-української війни. *Український соціум*, 2022, № 4 (83). С. 9–27.